

Populizmus(ok): szükséges fordulat, múltó korszellem, vagy autoriter veszélyforrás?¹⁷ **Benedek István (Eötvös Loránd Tudományegyetem)**

Absztrakt

Jelen tanulmányban elsősorban arra kerestem a választ, hogy vajon mit mondhatunk a populizmus és a képviseleti demokrácia kapcsolatáról? Mivel a szakirodalom rendkívüli mértékben széttartó mind a fogalmakat, mind a kapcsolódó értelmezéseket illetően, a következőkben nem néhány szerzőt és azok elméleteit fogom bemutatni, hanem helyette kifejezetten elméleti „értelmezés-csookokat” (narratívákat) és megközelítésmódokat. A lehetséges csoportosítások (azaz a populizmuskutatás meta-szintje) kapcsán újdonságot kínál a jelen tanulmányban alkalmazott megközelítésmód, amely igyekszik kihasználni azt a tény, hogy a populizmus fogalma szorosan összefügg (még ha implicit módon is) a demokráciával, ezért a két jelenséget kifejezetten együttesen és egymás perspektívájából vizsgálja meg. Ily módon három markánsnak érzékelt pozíciót tudtam megkülönböztetni a szakirodalomban. Az első (a populizmus mint *lehetőség*) a demokrácia és a politika szükségszerű és kívánatos populista (politikai) fordulatát hirdeti, abban mindenekelőtt egy emancipatorikus és radikális, a konfliktusokat se nem totalizáló, se nem kiiktatni akaró demokrácia lehetőségét látja. A második (a populizmus mint *jelzés*) demokráciát egyfelől szűkebben (thin) definiálja, másfelől azt jellemzően egy demokratikus (populista) és egy liberális-alkotmányos pillér „paradox feszültségében” interpretálja, amely szerint az utóbbi elem túlsúlya nyomán a populizmus a modern demokratikus képviseleti politika egyre súlyosabb működésbeli zavarainak önmagában el nem ítéhető jelzése. Végezetül a harmadik pozíció (a populizmus mint *veszélyforrás*) a demokráciát egyfelől tágabban (thick) definiálja, másfelől a populizmust jellemzően patológiaként tárgyalja, amely számára a populizmus egy, a demokratikus működészavarok nyomán felfutó „rossz társadalmi közérzetet” manipulatív módon kihasználó autoriter veszélyforrás. Reményeim szerint ezzel a szakirodalmi áttekintéssel és újfajta csoportosítással nem csupán a politikatudomány releváns álláspontjainak bemutatásához járulhatok hozzá, hanem a populizmus jelenségének komplexebb értelmezéséhez is.

Kulcsszavak: populizmus, képviselet, demokrácia, liberális demokrácia, autokrácia

1. Bevezetés

A 2018-as Európai Parlamenti választások eredményét nehéznek tűnik másképp értelmezni, mint annak a folyamatnak a betetőzését vagy legalábbis mérföldkövét látni benne, amely a hagyományos jobb- és baloldali középpártok által uralt pártrendszerek tektonikus változásait szimbolizálja Európa-szerte. Több is ez, mint a hagyományos pártok válsága – úgy tűnik, hogy mindez a képviseleti demokrácia egészének a krízise és/vagy (kényszerű) megújulási időszaka, de talán nem túlzás a politikáról alkotott képzetek radikális megváltozásáról sem beszélni. A fentiek szorosan összekapcsolódnak új szereplők, üzenetek és politikai stílusok megjelenésével, ezek közül is mindenekelőtt az ún. populista pártok felemelkedésével és térhódításával. Ezen látványos változások nyomán pedig égetővé válik annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy vajon milyen viszonyban van egymással a populizmus és a képviseleti demokrácia, és hogyan értelmezhetjük a populizmus térhódítását? A válasz bizonyos szempontból banális, az ugyanis attól függ, hogy mit értünk a *demokrácia* és a *populizmus* kifejezések alatt. Hozzátehetjük azt is, hogy a populizmus egy újabb szinten ismétli meg az eredeti demokráciavitát, így a

¹⁷ A tanulmány az Új Nemzeti Kiválóság Program (ÚNKP-18-3) keretében elkészült és a Jelkép folyóirat 2019/2 számában megjelent mű rövidített és átdolgozott változata.

populizmusról alkotott vita sok tekintetben a demokráciáról alkotott vitává fordul át (Urbinati, 1998: 116.). A két fogalom erőteljes összefüggését jelzi az a tény is, hogy a *populizmus*, valamint a demokráciák és a zárt diktatúrák közötti szürke zónában található *hibrid rezsim* szakirodalmának (az utóbbihoz lásd Szabó-Böcskei, 2019) felfutása és népszerűvé válása a kutatók körében nagyjából egyszerre indul az 1990-es évek második felétől.

Mivel a szakirodalom rendkívüli mértékben szétartó mind a fogalmakat, mind a kapcsolódó értelmezéseket illetően, a következőkben nem néhány szerzőt és azok elméleteit szeretném részletesebben bemutatni, hanem helyette kifejezetten elméleti „értelmezéscsokrokat” (narratívákat) és megközelítésmódokat. Bár ezek korántsem hermetikusan zártak egymástól és egyes kérdésekben még csoporton belül is több szólam figyelhető meg, mégis olyan markánsnak érzékelt kutatói pozíciókat takarnak, amelyek segíthetik a populizmus összetett jelenségét elemezni. Sok esetben az egyes megszólalók reflektálatlanul hagyják azt az amúgy megkerülhetetlen jelentőségű tény, hogy nincs egységes definíciója a fogalomnak. De ha még ez elő is kerül, általában akkor is az a jellemző, hogy egy rövid terminológiai kitérő keretében taxatív felsorolást adnak a szerzők a számukra releváns definíciókról, amelyekből végül vagy kiválasztanak egyet, vagy bevezetnek egy új meghatározást. Természetesen arra is van példa, hogy éppen ebben a „definíciós káoszban” igyekeznek rendet teremteni különféle rangos kézikönyvek és cikkek. Ez esetben a szerteágazó megközelítések csoportosítását egyfelől a fogalom jelentésváltozatainak és a kutatási terület történeti áttekintésével, másfelől a használatban lévő releváns definíciók analitikus csoportosításával igyekeznek kezelni. Az *ideológiai*, a *politikai stratégiai* és a *szocio-kulturális* (identitás-alapú) csoportosítás (Kaltwasser et. al. 2017; de la Torre, 2018) mellett megemlíthető Moffitt és Tormey (2014) felosztása is, amely a populizmus domináns megközelítésmódjait *ideológiaként*, *politikai logikaként*, *diskurzusként* vagy *stratégiaként* csoportosítja, egyúttal felajánlja a populizmus mint *politikai stílus* lehetőségét is.

A lehetséges csoportosítások (azaz a populizmuskutatás meta-szintje) kapcsán újdonságot kínál a jelen tanulmányban alkalmazott megközelítésmód, amely igyekszik kihasználni azt a tény, hogy a populizmus fogalma szorosan összefügg (még ha implicit módon is) a demokráciával, ezért a két jelenséget kifejezetten együttesen és egymás perspektívájából vizsgálja meg. Ugyanis akkor, amikor és ahogyan definiáljuk a populizmust, egyúttal a demokráciát is meghatározzuk és fordítva. Ebből pedig egyenesen következik az a lehetőség, hogy a két fogalmat egymással tudatosan összekapcsolva és egymásra vetítve próbáljuk meg értelmezni. A következőkben ezért egy olyan szakirodalmi áttekintés következik, amely a populizmus megközelítésmódjait aszerint igyekszik csoportosítani, hogy az egyes szerzők milyen (akár implicit) demokrácia definíciókkal dolgoznak akkor, amikor populizmusról és annak a képviselői demokráciára gyakorolt hatásáról beszélnek. A kutatás eredményeképpen három fő narratívát különítettem el, amelyek legfontosabb jellegzetességeit az 1. táblázat foglaltam össze. A következőkben egy-egy fejezetben részletezem a három pozíció legfőbb jellemzőit és a képviselői demokráciához való viszonyukat, végezetül röviden összegzem a legfontosabb eredményeket, valamint felvázolom a lehetséges további kutatási irányokat.

1. táblázat. A populizmus három megközelítésmódja

	A populizmus mint lehetőség	A populizmus mint jelzés	A populizmus mint veszélyforrás
Populizmus	<i>a nép, mint politikai szereplő konstruálásának elkerülhetetlen folyamata</i>	<i>antagonisztikus ellentét a homogén nép és elit között; az előbbihez köthető transzparens, egységes és abszolút népakarat érvényre juttatását hirdető vékony-középpontú ideológia</i>	<i>a homogénnek képzelt nép egységes akaratának és a közjó meghatározásának kisajátítására törekvő, megcáfolhatatlan morális képviseleti igény</i>
Populisták	<i>minden politikai – azaz identitást és közösséget konstruáló – aktus szereplői</i>	<i>a mainstream pártok és politikusok kihívói</i>	<i>az egész fennálló demokratikus képviseleti rend megkérdőjelezői</i>
Demokrácia	<i>népszuverenitás és egyenlőség alapú önkormányzás, az intézményeken túlmutató radikális demokrácia, amelyben a konfliktusok se nem záródnak ki, se nem totalizálódnak</i>	<i>egyfelől a „jelző nélküli” demokrácia: népszuverenitás és a többségi szabály; másfelől a liberális demokrácia: egy demokratikus-populista és egy liberális-alkotmányos pillér törekeny egyensúlya</i>	<i>a demokrácia tágabb definíciója, amelyet a pluralitás és a társadalom visszafordíthatatlan diverzitása jellemez, így annak alkotmányos és liberális védelme nélkülözhetetlen</i>
Képviselet és választás funkciója a populizmusban	<i>kétirányú, valójában artikulálás, semmint reprezentáció, a nép egységesülésének folyamata</i>	<i>az intézményes megoldások elégtelenek és gyanúsak, az „igazi képviselet” vágya</i>	<i>top-down típusú képviselet, a vezér felavatása, semmint választás, utóbbi „téves” eredménye megkérdőjelezhető</i>
Viszonya a demokráciához	<i>az anti-demokratikus veszélyekkel együtt is alapfeltétele annak</i>	<i>bizonyos mértékig szükséges, a „túlhajtás” veszélye mellett fontos korrekciós erő is lehet</i>	<i>a pluralitás tagadása és a polarizáló tendenciák miatt (különösen hatalomra kerülve) alapvetően ellentétes</i>
Értelmezése és „kezelése”	<i>a radikális demokrácia lehetősége, amelyet ki kell használni</i>	<i>a modern képviseleti demokrácia működésbeli zavarainak – az önmagában el nem ítéhető és komolyan veendő – jele</i>	<i>a demokratikus működészavarok nyomán felfutó „rossz társadalmi közérzetet” manipulatív módon kihasználó autoriter veszélyforrás</i>

2. A populizmus mint lehetőség

Az első pozíció mindenekelőtt az argentin politikafilozófus, Ernesto Laclau nevéhez kapcsolódik, aki a populizmust végső soron a leülepedett társadalmi formákkal és logikával szemben a társadalom folyamatos újraalapításával kapcsolatos *politikai* logikának tartja. Számára a populizmus a „királyi út a politikai, mint olyan ontológiai szerkezetének megértése felé” (Laclau, 2011: 83). Laclau szerint a „politikai műveletek *par excellence* mindig egy nép konstruálását fogják jelenteni”, amelyben a nép konstruálásához szükséges „mi” és „ők” identitása antagonisztikus határvonalak létesítése során jön létre (i. m. 176–178.). Ezért a populizmus a *politikai* szinonimájává válva egy identitás-konstruáló logikaként értelmezhető, amely nem csupán Chantal Mouffe, hanem Carl Schmitt *politikai* fogalmának diszkurzív olvasatával is azonos (Illés, 2013: 137.). Maga a politikai és a „politikai leülepedéseként értelmezett társadalom kettőse is megfeleltethető a schmitti *rendkívüli állapot*, illetve a *normál állapot* kettőségének” (Tallár: 2017: 130.). Az elmélet értelmében az identitáshoz kapcsolódó határvonalak nem eleve adottak, így az antagonizmusok nem *a priori* léteznek, hanem „hegemonikus játszmák” során alakulnak ki. Ebből következően a politikai képviselő klasszikus („halmazati” vagy „mérlegelési” modellekre épülő) elméleteivel szemben a népakarat nem a képviselő *előtt* (Laclau, 2011: 187.), hanem egy kétirányú (a képviseltől a képviselő felé és fordítva) folyamat *során* jön létre.

A populizmus Laclau esetében (Freud és Lacan nyomán) egy saját racionalitással rendelkező performatív aktus, amelynek középpontjában az azonosulás fogalma áll. A nép konstruálása során a kielégítetlen *társadalmi igények* egymáshoz kapcsolódásából létrejön a demokratikus politika mindenkori alapja: a démosz. Claude Lefort elméletét korrigálva Laclau arra jut, hogy az üresség nem a hatalom *helye*, hanem az identitás típusa: az identitás-konstruáló folyamatban a kielégítetlen, így egymástól elszeparált igényekhez az ún. *különbséglogika* társul, amelyben minden különbség és igény egyformán érvényes, amely intézménypárti diskurzusban a differencialitás állítja magát az egyetlen legitim értéknek (Laclau, 2011: 94–101.). Ez a szimmetria a populizmus egyenértékűség-logikájában megtörik: az intézményrendszer válságával kapcsolatos kielégítetlen társadalmi igények egy egyenértékűségi láncolatban (amelynek kiterjedtsége adja a populista logika intenzitását) egymáshoz kapcsolódva *populáris igényekké* válnak. A létrejövő *homogén nép* egyrészt minőségileg több a láncszemek összegénél, másrészt egy új, az igények kielégítésére alkalmasabb politikai keret és rend létrehozására szerződik. Ebben a narratívában ez a folyamat a populizmus, azaz a politikai működésmódja. Az egyenértékűségi láncolat azonban nem eleve adott, hanem a hegemonikus műveletben a „megnevezés performatív aktusának” eredménye (Laclau, 2011: 208.), ebből pedig egyrészt következik a politika konfliktusos természetének elfogadása, másfelől az, hogy a képviselő itt *reprezentáció* helyett inkább *artikuláció* (Illés, 2013: 136.). Ekkor Laclau absztrakt terminológiájával szólva az intézménypárti diskurzussal szemben nem minden különbözőség egyformán érvényes, hanem ún. *üres jelölők* körül antagonisztikus határvonal képződik a kielégítetlen igények és az azt kielégíteni képtelen intézményes rend között egy „egyenértékűségi láncolatban”, amelyben az igények „semmi pozitívban nem osztoznak a pusztán tényen kívül, hogy mind kielégítetlenek maradnak” (Laclau, 2011: 115.).

Az antagonisztikus határvonal egyúttal kizárást is jelent, és éppen ez adja a populizmus antidemokratikus veszélyét). Ugyanis a társadalmat két táborra osztja, amelyben a *nép* egy olyan „részösszetevő (szerk.: *plebs*), amely mindazonáltal elvárja, hogy az egyetlen legitim totalitásként (szerk.: *populus*) ismerjék el”, azaz a „rész az egészsel azonosítja magát, egyúttal egy radikális kizárás történik”. Ennek a mozzanatnak a „gyökerénél ott van egy hiányos tapasztalat” – „a közösség teljessége az, ami hiányzik”, így a nép konstruálása „kísérlet arra, hogy nevet adjanak e hiányzó teljességnek”, méghozzá a („felelőtlen”) hatalommal szemben,

amely nem elégítette ki az erre vonatkozó igényt. A *plebs* azért látja tehát *populus*nak magát, a rész az egésznek, mert a „közösség teljessége nem egyéb, mint egy *hiányos lényként* megélt helyzet képzeletbeli megfordítása; akik ezért felelősek, azok nem lehetnek a közösség legitim részei, a szakadás helyrehozhatatlan” (Laclau, 2011: 99–104). A demokrácia – amely az elméletben a népszuverenitással és az egyenlőség alapú önkormányzással és a konfliktusok agonisztikussá szelídített, de nem kiiktatott formájával feleltethető meg – alapfeltétele egy „demokratikus nép létrejötte”. Ez viszont nem szükségszerűen, de akár „egyik összetevőjeként az emberi jogokat” és a liberális értékeket is tartalmazhatja. Ebből kifolyólag a liberalizmus és a demokrácia kapcsolatát ez a pozíció esetlegesebbnek érzékeli, hiszen a folyamatosan konstruálódó nép „nem kötődik szükségképpen egyik szimbolikus rácshoz sem” (i. m. 187–195.).

A populizmus ezen narratíva szerint a „politikai élet strukturálódásának megkülönböztetett és mindig jelen lévő lehetősége”, így „nincs olyan politikai beavatkozás, amely ne volna populista bizonyos mértékben” (Laclau, 2011: 25, 178.). Világos tehát, hogy ebben az esetben a lehető legszélesebben értelmezett populizmus-definícióval van dolgunk. Következésképpen ebbe a fogalomba minden politikai cselekvés és szereplő „befér”. Továbbá implicálja a demokrácia és a populizmus viszonya kapcsán az utóbbival kapcsolatos engedékenyebb hozzáállást, sőt annak szükségességét vallja: a „Janus-arcú populizmusban” (Palonen, 2018) – annak veszélyei tudatosítása mellett – kifejezetten egy politikai lehetőséget hirdet (Antal, 2017). Összességében elmondható, hogy a populizmus ezen megközelítése a politika schmittianus, konfliktusos jellegének elfogadását, viszont annak a demokratikus berendezkedéssel történő összeegyeztetését jelentik. Azaz politika világát szerintük nem szabad sem teljes mértékben totalizálni (szemben a jobboldali nacionalista felfogással), sem megpróbálni teljesen kiiktatni (mint azt teszi a neoliberais demokrácia) (Antal, 2017: 262–264.). Azaz a demokrácia itt az agonisztikus (tehát *ellenségek* helyett *ellenfelek* által vívott) konfliktusok terepe, amelyek nélkül mindig fennáll a veszélye annak, hogy vitathatatlan morális értékek és identitásformák közötti konfliktusok lépnek a helyére (Mouffe, 2018: 89–93).

3. A populizmus mint jelzés

Ebben a megközelítésben a populizmushoz kapcsolódó „jelző nélküli” demokrácia alapvetően egy szűkebben értelmezett koncepció, amely a *népszuverenitás* és a *többség uralmának* kombinálásával feleltethető meg (Mudde–Kaltwasser, 2017: 80.), azaz a populizmus a *demokrácia ideológiája* (Canovan, 2002: 25.). Ezért értelemszerűen nem is írható le *per se* anti-demokratikusnak (Mény–Surel, 2002: 5.). A populizmus – mondja a mainstreamnek tekinthető narratíva Michael Freeden felosztása nyomán – nem egy *teljes értékű* (mint a szocializmus, liberalizmus, nacionalizmus stb.), hanem egy *vékony középpontú* (thin-centered) ideológia. Nem a teljes politikai élet magyarázatára hivatott, hanem csupán az értékek egy szűkebb, de annál vitathatatlanabb spektrumát takarják (Canovan, 2002; Mudde 2004; Mudde–Kaltwasser 2013, 2017). Az ideológia „cáfolhatatlan magja” a társadalmat antagonisztikusan és morálisan kettéosztó törésvonal által létrehozott *nép* és *elit* homogén képzetét takarja. Eszerint a „populizmus egy olyan ideológia, amely úgy véli, hogy a társadalom végeredményben két homogén és egymáshoz antagonisztikusan viszonyuló csoportra oszlik, a »tisza emberek« és a »korrupt elit« csoportjaira, és amely szerint a politikának az emberek általános akaratát (*volonté générale*) kellene tükröznie” (Mudde, 2004: 543.). A populisták így a nép hangjának (*vox populi*) állítják be magukat, akikkel szemben alapvetően kétféle ellenpólus tétélezhető fel. Egyrészt az *elitizmus*, amely ugyancsak elfogadja az említett törésvonal létét, ugyanakkor – például kompetencia-alapú megfontolások nyomán – az elitek vezetése mellett érvel, másrészt a *pluralizmus*, amely általában is ellenzi a társadalom homogén csoportokra történő felosztását (Mudde–Kaltwasser, 2017).

A fogalom magjában álló *nép* és a rousseau-i elképzeléssel rokonítható *népakarat* önmagában egy „üres héj”, ami lényegében bármivel megtölthető (Mény–Surel, 2002). Ezért a *variációit* egyfelől azok a teljes értékű ideológiák adják, amelyekhez kapcsolódnak, másfelől az adott környezetük által meghatározottak (egyúttal korlátozottak), amelynek jellegzetességei visszaköszönek a populizmus különféle változataiban. A populizmus így „kaméleon jellegű”, mivel az adott társadalmi-politikai és gazdasági kontextus színét veszi fel (Taggart, 2002). A kontextust pedig többek között a gazdasági helyzet határozza meg. Rodrik (2018) egyenesen a globalizációs sokkokhoz köti a populista „visszacsapást” (backlash) és szerinte a különféle sokk-típusok – amely miatt a vesztesek a „meghekkelt játékteret” okolják – határozzák meg az egyes térségekre inkább jellemző populizmus színezetét. A baloldali populizmus a *gazdasági törésvonalra* épít, ezért inkább ott lehet meghatározóbb, ahol a globalizáció rapid kereskedelmi nyitással, súlyos pénzügyi válságokkal és IMF-programokkal vagy a külföldi befektetők szenzitív belföldi szektorokba történő beengedésével zajlott, így Latin-Amerika és Dél-Európa térségében. Ezzel szemben a jobboldali populizmus a *kulturális-identitásbeli törésvonalra* épít, amely ott lehet népszerűbb, ahol a globalizáció tömeges (kulturálisan jelentősebben elütő) bevándorlással párosulva tette lehetővé a sikeresebb kulturális alapú populista mobilizációt. Míg az Egyesült Államok eközben a két eset keverékének tekinthető, addig Európa nagyobb részén a „jóléti sovinizmus” közepette a bevándorlókkal összejátszó elit vádjára építő jobboldali populizmus a sikeresebb (Judis, 2016). Megemlíthető még az inkluzív/exkluzív populizmus dichotómia is (Mudde–Kaltwasser, 2013), amely szerint az előbbi inkább Latin-Amerikára, utóbbi pedig Európára jellemző.

A jelzett törésvonalakhoz kapcsolódóan a populisták által a nép vagy „hátszág” (Taggart, 2002) mint homogén entitás tételeződik, amelynek világos és egyértelmű akarata lehet a politika egyetlen és végső legitimitásának forrása. Ennek nyomán a populisták a fennálló status quo-t a népre történő hivatkozással megkérdőjelezzik, mondván, hogy a politika világa „kilépett a nép kontrollja alól” és nem annak *valódi* érdekei mentén születnek a döntések (Canovan, 2002). A politikai közösségben végbemenő schmittiánus *törésvonal* mellett tehát a Rousseau-hoz köthető *általános akarat* és a *képvisellel szembeni gyanakvás* is megjelenik, bár nem is igazán a képvisellet utasítják el a populisták és követőik, hanem sokkal inkább a „rossz képvisellet”, amely helyett „igazi” képviselőre vágnak, azaz „több” és „jobb” vezetést szeretnének. Ennek nyomán a populisták fő üzenete szerint az elit nem a népet képviseli, hanem vagy a saját, vagy a saját és egy „harmadik csoport” (kisebbségek, bevándorlók, menekültek stb.) részérdekeit követi – amely egyúttal a bal- és jobboldali populizmus leírása is lehet egyben (Judis, 2016). Mivel az elit a populisták szerint a többség és a nép érdeke helyett részérdekeket követ, ezért egész működése és vezetői szerepe illegitimnek tekinthető, amelyből következően az igazi népakarat artikulálására képes „valódi” demokráciát kell helyreállítani vagy létrehozni. Ez adja a populizmus „sötét oldalát” is, hiszen a népakarat schmittiánus, monista felfogása a nép homogén *egységén* és egy világos *demarkáción* nyugszik „azok között, akik a démosz részei és azok között, akik nem, utóbbiak így nem is egyenlőként kezeltek” (Mudde–Kaltwasser, 2017: 18.). Mivel pedig „a népakarat nem csak transzparens, hanem abszolút is, legitimálhat autoriter és illiberális támadásokat mindenki ellen, aki (állítólagosan) fenyegeti a nép homogenitását” (i. m.).

A fentiekből világossá válhatott, hogy a nép- és népakarat, valamint a demokrácia populista típusú megközelítése nem csupán a modern képvisellel (soft populism), hanem a kisebbségek és egyének védelmére szerződő liberális jogokkal is szemben áll (hard populism) (Smilov–Krastev, 2008). Ennek nyomán az egyik fő kérdés az lesz, hogy vajon elképzelhető-e liberális értékek nélküli demokrácia, amelyre ez a pozíció jellemzően azt válaszolja, hogy legalábbis elméleti szinten, de egy „jelző nélküli demokrácia” és így egy *demokratikus-populista* pillér elképzelhető, amely összekapcsolódva az *alkotmányos-liberális* pillérrel a liberális demokráciákkal feleltethető meg. Ugyanakkor a két pillér egyensúlya megborulhat,

így a populizmus egyfajta *illiberális demokratikusság*, amely éppen az *antidemokratikus liberalizmusra* lesz egy sajátos válasz, ezért a populizmus a „liberális demokrácia rossz lelkiismeretét” takarja (Mudde–Kaltwasser, 2017: 116–117.). A liberális demokrácia kapcsán jól illusztrálja ezen megközelítést Jean Leca, aki a két pillér „paradox feszültségéről” beszél, amelyben a populisták „úgy tesznek, mintha a demokrácia a nép hatalmát és csakis azt jelentené” (Mény–Surel, 2002: 9.). Így tehát a képvisellel kapcsolatos ellentmondások kombinálódnak a demokratikus és liberális pillér közötti feszültséggel, amely törekény konstrukció egyensúlyvesztésében a hagyományos pártok, így a *pártdemokrácia* megroppanása is kitüntetett szerepet játszik (Mair, 2002). A pártok meggyengülésével így kiüresedett a demokratikus (populáris) pillér – a pártdemokráciák eróziója nyomán pedig a *populista demokráciák* felemelkedésének vagyunk szemtanúi (Mair, 2002). Az ide tartozó elméletek abban közösek, hogy a populizmust az ily módon „túlzottan kilengő ingának” az önmagában, illetve egy bizonyos pontig el nem ítéhető korrekciós kísérletként értelmezik, amely így egy epizodikus, éppen napjainkban is megjelenő „korszellem” (Mudde, 2004). A populizmus összességében tehát ebben a megközelítésben egy *jelzéssé* válik, amely a második világháború után következő időszakban az alkotmányos pillér és az intézményes politikák túltengésére adott sajátos reakció, a „rossz demokratikus közérzet” mellékterméke (Mény–Surel, 2002). A rezponzivitás hiányára vagy legalábbis annak érzetére adott jel, a képviselet „krízisének” (Smilov–Krstev, 2008) és „egészségének jelzőhangja” (Taggart, 2002), amely mint a megszokott *status quo* válságának a „kellemetlen jele”, annak „emlékeztetője” (mint egy „láz”), hogy „a demokrácia egy folytonosan megújítandó és korrigálandó konstrukció” (Mény–Surel, 2002).

4. A populizmus mint veszélyforrás

Bár az eddig tárgyalt két megközelítés is hangsúlyozza a populizmus veszélyeit, ugyanakkor más-más gondolatmenet nyomán, de elfogadóbbak a jelenséggel. Ezzel szemben az utolsóként tárgyalt álláspont mindenekelőtt súlyos *veszélyforrást* lát a populizmusban. Azt ugyanis a homogénnek képzelt nép egységes akaratának és a közjó meghatározásának kisajátítására törekvő, egyúttal megcáfolhatatlan morális képviseleti igényként, ezért *per se* antidemokratikusnak látja (Urbinati 1998, 2013; Müller, 2016; Abts–Rummens 2007). Az antagonisztikus törésvonalak nyomán a populisták mellett érvelnek, hogy „ők, és csakis ők képviselik igaz módon a népet”, amelyből az *anti-elitizmusuk* és a *morális anti-pluralizmusuk* nyomán a társadalom egy részét kizárják a *nép* fogalmából, miközben annak egy másik részét az egészre nyilvánítják (*pars pro toto*) (Müller, 2016). A népakarat kisajátításának igénye miatt immúnisak a választások számszaki eredményére, így akár a társadalom kisebbségéből is állhat az „igazi nép”, bár magukra jellemzően, mint a („csendes”) *többség* tekintenek. Elsősorban nem is a Rousseau-i *általános akarat* – ahol az egy vitathatatlan igazság, amely mindenképpen utat tör magának, így az „ész”, mint a belátás képessége egyesíti a polgárokat a nép tényleges részvétele mellett –, hanem az intézményeken és „választási kalkulusokon túlmutató”, a Carl Schmitt-i értelemben vett *népakarat*-felfogással jellemezhetőek. Schmitt liberalizmus-kritikája elveti a 20. század tömegdemokráciáit, mondván, hogy azok a részérdekeket kiszolgáló pusztá homlokzatok (*façade*). Ezzel szemben a népszuverenitást a homogénként tételezett néphez köti, amelyben az embereket nem lehet képviselni, mert ezzel lemondanának a szuverenitásukról, helyette egy közvetítés nélküli identitás szükséges a vezető és tárgya között, amelyben előbbi közvetlenül testesítheti meg az általános népakaratot (Schmitt, 1988: 1–32.). Itt a demokratikus vezető legitimitációja kizárólag azon alapszik, hogy részt vesz a politikai közösség egységes és homogén identitásában, így hangot adhat a nép akaratának, amellyel szemben a parlamentarizmus – amely az általános népakarat közvetlen kifejeződését helyettesíti – aláássa a szuverenitást, hiszen az nem alkotható vagy fedezhető fel deliberatív folyamatok során,

helyette népi felavatásban, közfelkiáltásban (*akklamáció*) manifesztálódik (Abts–Rummens, 2007: 415–416.).

Az így felfogott populizmus (és demokrácia) – szól a „liberalizmus-kritika kritikája” – viszont semmiképp nem lehet demokratikus, hiszen ebben az esetben a népakarat egy felülről (top down) meghatározott, a vezér által manipulált, így a *nép tényleges részvétele nélkül* is meghatározható jelenség. Amely egyúttal végső és folyamatos hivatkozási pontként abszolutizálva kiváló lehetőség az antidemokratikus erők hamis önlegitimációjára (Müller, 2016). A populizmus így a demokráciának egy sajátos *értelmezése* (nem pedig annak egyik *pillére*), amely a politikai közösséget organikus testként tételezi, az egyenlőség helyett az egységet hirdeti, így tagadja a társadalmi és politikai pluralizmust, amely ezért nem a demokratikus választáshoz, hanem a vezér populista, valójában nem-demokratikus akklamációjához kapcsolódik (Urbinati 1998, 2013, Müller, 2016). Az akklamáció ugyanis nem a demokratikus tradícióval, hanem a spártai, és a Római Köztársaság hagyományaival rokonítható. Míg Athénban – amelyet a kortársak is demokráciaként tartottak számon – a sorshúzás és az „egy polgár, egy szavazat” elvének egyenlősége (*isoi*) érvényesült, addig a spártai gyűlésen a „néma és uniformitásában egyenlő, elmosódott és fegyelmezett tömeg” vett részt (*homoioi*) (Urbinati, 1998: 120.). Ez a szemlélet a republikánus hagyományban folytatódik tovább, ahol a nem intézményesített *tömeg* állt szemben az intézményesült *előljárókkal*, a szervezett *kevesek* szemben a tömeg *sokaságával*. A populisták ugyancsak két részből állónak látják a társadalmat és így szkeptikusak a politikai egyenlőséggel szemben. Azzal vádolják a körülöttük működő demokráciákat, hogy rossz munkát végeznek a népuralom kifejezése terén, mivel az alkotmányosságban előfeltételezik a társadalomban valójában nem is létező állampolgári egyenlőséget, miközben a *szegény és közrendű* (nép), illetve a kevés *gazdag és hatalmas* (elit) csoportjaiból áll (i. m. 152.). Mivel tehát elvetik az eljárásokat, és az artikulálatlan tömeg, a nép pártján állnak, ezért a vezetők szelekciója nem a választás, hanem a vezér felavatása (*investiture*) lesz, amely így megkérdőjelezheti a „választási kalkulusokat”, végső soron az egész választásra épülő politikai univerzumot.

A populizmus fent értelmezett működésmódja ellehetetleníti demokráciához elengedhetetlen *elszámoltatást*, hiszen az „egyértelmű” (ilyen értelemben *kötött*) „mandátum”, ahogyan az azt egyértelműsítő „válság” (*kivételes állapot*) is, kizárólag a vezér (mint a *szuverén*) interpretálásától függ. A vezér attól „karizmatikus”, hogy „rendkívüli ajándékkal” van felruházva: felismeri a közjót úgy, ahogyan az emberek látják (Müller, 2016: 33.). Mivel pedig a népakarat és a közjó saját hatáskörben történő önkényes és manipulatív meghatározásáról van szó, ezért valójában nincs mandátum, amelyet el lehetne számoltatni, így a plebiszciter ruhába bújt populizmus sem lehet demokratikus, amelyben a választás csupán üres rituálévá válik (Urbinati 1998, 2013; Müller, 2016; Abts–Rummens 2007). A populizmus és a demokrácia viszonya kapcsán tehát ez a megközelítés amellettt érvel, hogy „hacsak valaki nem akar lemondani a demokrácia azon fogalmáról, amely magába foglalja a hatalomkorlátozást, az alkotmányos civil- és politikai szabadságjogokat, valamint a nyilvános vitát, mint a politikai élet sajátos formáját, akkor arra kényszerül konkludálni, hogy a populizmus nem a demokrácia kifejeződése” (Urbinati, 1998: 122.). Abts és Rummens (2007) ugyancsak a radikális anti-pluralitását kritizálva utasítja el a populizmust. A kétpólusú (a demokratikus és az alkotmányos-liberális pillérré építő) megközelítésekkel szemben Claude Lefort nyomán egy ún. „háromlábú” konstrukciót ajánlanak. Eszerint a demokráciában a *hatalom helye* – szemben a királlyal, ahol az az uralkodóban testet öltött – *üres*, amelyben a közhatalmat szabályos politikai és választási küzdelmek nyomán, továbbá csak ideiglenes jelleggel viselnek. A régi korokkal ellentétben a politikai közösség egysége már nem az ancien régime *királyában* jelenik meg, aki egyúttal a transzcendens és a nép közötti közvetítő is. Helyette „egy közös politikai színhelyre (*stage*) utal, ahol a visszafordíthatatlanul diverz társadalom konfliktusainak és feszültségeinek politikaivá transzformált és szelídített küzdelmei

vívódnak meg”, amelyben a hatalom szimbolikus helye (*locus*) minden aktuális és ideiglenes demokratikus konstellációt és identitást meghaladóan üres marad. Ez az állapot a „három láb” másik két irányába is „degenerálódhat”. Egyfelől a *liberális logika* nyomán a hatalom üres helye *eltűnik*, köszönhetően a személytelen intézményi működésnek, ahol nincs utalás a közjóra vagy a demokrácia eszméjére, mint közös projektre, így végső soron dezintegrációhoz vezet. A másik patológikus változás, ha a *populista logika* nyomán a hatalom üres helye a schmittiánus alapon értelmezett homogén nép imágójával *bezáródik*, amelyet Lefort a totalitarizmus kezdőpontjának lát, így a populizmus egy proto-totalitárius logikaként is értelmezhető (Abts–Rummens, 2007: 412–416.).

Az eddigiek alapján ez a megközelítés a populizmust egy demokratikus látszatok mögé rejtőző, valójában mélyen autoriter jelenségnek látja, amely csupán egy titkolt *elitcsere*, ahol a nép csak egy manipulált módon felhasznált eszköz, hasonlóan a Római Köztársaság végnapjaihoz (Urbinati, 2013; Müller, 2016). A populisták hatalomra kerülve ugyanúgy folytatják korábbi polarizáló és moralizáló politikájukat, felforgatják a liberális demokráciát és a jogállamiságot. Diszkriminatív legalizmust („a barátainknak mindent, az ellenségeimnek a törvényt”) és klientúra-rendszert vezetnek be, végtelen kreativitással használják fel a tágran értelmezett intézményeket, elnyomják a civil társadalmat (amelyben delegitimáló veszélyt látnak a népakarat saját maguk által meghatározott és kizárólagosnak hirdetett képviseleti igényére nézve). Végeredményben elfoglalják az államot, sőt az egész társadalmat, végső soron pedig a demokratikus homlokzat mögött, hatalmuk konzerválása érdekében, egy rendkívüli mértékű és szisztematikusan egyenlőtlen játékeret (*uneven playing field*) hoznak létre. Napjainkban így az *autoriter populizmus* (Norris–Inglehart, 2018; Bugaric–Kuhelj 2017; Bugaric 2018) és a *populista autoritarianizmus* (Butler, 2018) felemelkedésének vagyunk szemtanúi, különösen térségünkben.

5. Összefoglalás és további lehetséges kutatási irányok

A tanulmányban a populizmus jelenségét a képviseleti demokrácia perspektívájából megvizsgálva három markánsnak érzékelt pozíciót különböztettem meg a szakirodalomban. Az első (a populizmus mint *lehetőség*) a demokrácia és a politika szükségszerű és kívánatos populista (politikai) fordulatát hirdeti, abban mindenekelőtt egy emancipatorikus és radikális, a konfliktusokat se nem totalizáló, se nem kiiktatni akaró demokrácia lehetőségét látja. Ebben az esetben a populizmus nem más, mint a demokráciához szükséges démosz megkonstruálásának szükségszerű és *előzetes mozzanata*. A második (a populizmus mint *jelzés*) demokráciát egyfelől szűkebben (*thin*) definiálja, másfelől azt jellemzően egy demokratikus (populista) és egy liberális-alkotmányos pillér „paradox feszültségében” interpretálja, amely szerint az utóbbi elem túlsúlya nyomán a populizmus a modern demokratikus képviseleti politika egyre súlyosabb működésbeli zavarainak önmagában el nem ítélnélő jelzése. Itt tehát a populizmus a *demokráciák világához tartozik* (bizonyos értelemben maga a „pöre demokrácia”), feszültség elsősorban a liberális demokrácia variánsában merülhet fel. Végezetül a harmadik pozíció (a populizmus mint *veszélyforrás*) a demokráciát egyfelől tágabban (*thick*) definiálja, másfelől a populizmust jellemzően patológiaként tárgyalja, amely számára a populizmus egy, a demokratikus működészavarok nyomán felfutó „rossz társadalmi közérzetet” manipulatív módon kihasználó autoriter veszélyforrás. Ekkor a populizmus a *demokráciák világán kívül* helyezkedik el.

Az eredmények alkalmazhatóságával kapcsolatban fontos megemlíteni, hogy ez a fajta felosztás segítheti a populizmus jelenségének önreflexív megértését, hiszen a lehetséges opciók közötti választás egyúttal a demokrácia-definíciók közötti választást is jelent, ez a fajta tisztázottság pedig értékes lehet bármilyen diskurzus esetén. További következmény annak a belátása, hogy az egyes megközelítésmódokhoz kapcsolható empirikus esetek száma jelentősen

eltér. Ugyanis míg a populizmust az alapvetően a politikaival azonosító álláspont szerint minden politikai – azaz identitást és közösséget konstruáló – aktus és résztvevő aktor populistának tekinthető, addig a populizmust autoriter veszélyforrásként értelmezők a lehető legszűkebbre húzzák meg a populisták körét, az ideológiai álláspontot képviselők szemében pedig a mainstream pártok és politikusok kihívói tekinthetők populistának. Végezetül jelentős hozadékkal járhat ez a fajta tisztázottság a kutatás lehetséges folytatása során is. Ez egyfelől a populista szereplők és követők empirikus vizsgálatát, másfelől a populizmus térhódításának magyarázatát takarhatja. Előbbi kapcsán a hasonló demokratikus nyelvezet mögötti eltérő koncepciókat segíthet szétszálazni a populisták és nem populisták között, utóbbi kapcsán pedig a modern képviseleti demokrácia működését és annak problémáit segíthet értelmezni. Megállapíthatjuk tehát, hogy a kutatás az elméleti alapozás után a továbbiakban többféle irányt is vehet. Azonban bármelyik irányba is indulunk el, remélhetőleg jelen tanulmány megfelelő kiindulási alappal szolgálhat minden esetben.

Bibliográfia

- Abts, Koen – Rummens, Stefan (2007): Populism versus Democracy. *Political Studies*, Vol 55., 405–424.
- Antal Attila (2017): *A populista demokrácia természete. Realizmus és utópia határán*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Bugaric, Bojan (2018): The Right to Democracy in a Populist Era. *AJIL Unbound*, Vol. 112., 79–83.
- Bugaric, Bojan – Kuhelj, Alenka (2018): “Varieties of Populism in Europe: Is the Rule of Law in Danger? *Hague Journal of Rule of Law*, Vol 10. (1): 21–33.
- Butler, Israel (2018): *Countering Populist Authoritarians: Where their support comes from and how to reverse their success*. Berlin: Civil Liberties Union for Europe.
- Canovan, Margaret (2002): Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of Democracy. In: (szerk.) Mény, Yves – Surel, Yves (2002): *Democracies and the Populist Challenge*. Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan UK, 25–44.
- de la Torre, Carlos (szerk.) (2018): *Routledge Handbook of Global Populism*. London, Routledge.
- Illés Gábor (2013): A populizmusról másképp. *Politikatudományi Szemle*, 2013/2: 133–142.
- Judis, John B. (2016): *The Populist Explosion: How the Great Recession Transformed American and European Politics*. New York: Columbia Global Reports.
- Kaltwasser, Cristóbal Rovira – Paul Taggart – Paulina Ochoa Espejo – Pierre Ostiguy (szerk.) (2017): *The Oxford Handbook of Populism*. Oxford, Oxford University Press.
- Laclau, Ernesto (2011): *A populista ész*. Budapest: Noran Libro Kiadó.
- Mair, Peter (2002): Populist Democracy vs Party Democracy. In: (szerk.) Mény, Yves – Surel, Yves (2002): *Democracies and the Populist Challenge*. Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan UK, 89–98.
- Mény, Yves – Surel, Yves (2002): The Constitutive Ambiguity of Populism. In: (szerk.) Mény, Yves – Surel, Yves (2002): *Democracies and the Populist Challenge*. Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan UK, 1–21.
- Moffitt, Benjamin – Tormey, Simon (2014): Rethinking Populism: Politics, Mediatization and Political Style. *Political Studies*, 62 (2), 381–397.
- Mouffe, Chantal (2018): *For a Left Populism*. New York–London: Verso, 89–93.

- Mudde, Cas (2004): The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, 39 (4): 541–563.
- Mudde, Cas – Kaltwasser Cristóbal Rovira (2013): Exclusionary vs. Inclusionary Populism: Comparing Contemporary Europe and Latin America. *Government and Opposition*, 48 (2): 147–174.
- Mudde, Cas – Kaltwasser, Cristóbal Rovira (2017): *Populism: a very short introduction*. New York: Oxford University Press.
- Müller, Jan-Werner (2016): *What is Populism?* University of Pennsylvania Press.
- Norris, Pippa – Inglehart, Ronald (2019): *Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. Cambridge University Press, 3–87.
- Palonen, Emilia (2018): Performing the nation: the Janus-faced populist foundations of illiberalism in Hungary. *Journal of Contemporary European Studies*, 26 (3): 308–321.
- Rodrik, Dani (2018): Populism and the economics of globalization. *Journal of International Business Policy*, Vol. 1. (1–2): 12–33. DOI: 10.1057/s42214-018-0001-4
- Smilov, Daniel – Krastev, Ivan (2008): The Rise of Populism in Eastern Europe. In: (szerk.) Grigorij Mesežnikov – Oľga Gyárfášová – Daniel Smilov (2008): *Populism and Liberal Democracy in Central and Eastern Europe*. Bratislava: Institute for Public Affairs, 7–12.
- Schmitt, Carl (1988): *The Crisis of Parliamentary Democracy*. MIT Press, 1–32.
- Taggart, Paul (2002): Populism and the Pathology of Representative Politics. In: (szerk.) Mény, Yves – Surel, Yves (2002): *Democracies and the Populist Challenge*. Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan UK, 62–80.
- Tallár Ferenc (2017): Populizmusok és demokráciák, avagy a politika újraácsolt színpada. *Politikatudományi Szemle*, 2017/1: 107–131.
- Szabó Andrea – Böcskei Balázs (szerk.) (2019): *Hibrid rezsimek. A politikatudomány X-aktái*. MTA TK PTI–Napvilág Kiadó.
- Urbinati, Nadia (1998): Democracy and Populism. *Constellations*, 5 (2): 110–124.
- Urbinati, Nadia (2013): The Populist Phenomenon. *Raisons politiques*, 2013 (3): 137–154.